

17. yüzyılda yaşadığı kabul edilen Âşık Ömer'in divanı, dokuz baskıyla en çok basılan halk şiiri divanıdır (1875, 1886, 1890, 1892 [iki farklı baskı], 1899). Kayıtlı baskıların üçü tarihsizdir. *Divan-ı Âşık Ömer* örneği, bu dönemde halk edebiyatı yapıtlarının basılma biçimleri hakkında da önemli bilgiler sunar. Her şeyden önce, bu divan, halk hikâyeleriyle birlikte basılmıştır. Tarihsiz bir basımda Âşık Ömer'in divanı, Kerem divanının sayfa kenarlarında bulunmaktadır. Taş baskı tekniğinin yazılanı olduğu gibi kopyalamaya elverişli özelliği, yapıtların elyazmasına benzer biçimde çoğaltılmasını sağladığından derkenarlar korunabilmiştir. Bu yöntemle basma, farklı türlerdeki, farklı yazar ya da şairlere ait yapıtları bir arada sunmayı olanaklı kılar. 1899 gibi geç bir tarihte bile bu tekniğin kullanılması, bu basım biçiminin özellikle halk edebiyatı yapıtlarında "tipik" olduğunu düşündürür. Ayrıca, halk şairlerinin yapıtlarının da "divan" olarak nitelenmesi, klasik edebiyatla halk edebiyatının etkileşimini göstermesi açısından önemlidir.

Divanın 1875'teki ilk basımında iki halk hikâyesinin yanı sıra Vasıf'ın (Enderunlu) gazelleri de yer almaktadır. Başka deyişle, "klasik" bir Osmanlı şairi ile bir "halk şairi"nin şiirleri aynı yapıtta okura sunulmuştur. Bu durum, edebiyat yapıtlarının saray dışında farklı toplumsal statülerdeki geniş bir okur grubuyla buluşmasını sağlayan basım ve yayıncılığın Osmanlı divan şiirinin sunumunun belirlenmesinde etkili olduğunu düşündürür.

Halk edebiyatının Müslüman ve gayrimüslim cemaatler tarafından çok

okunmasında basım ve yayıncılığın gelişmesiyle doğru orantılı biçimde büyük okuryazar gruplarına popüler okuma gereçlerinin sağlanması ihtiyacının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bu konuda sarayın hamiliğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Mine Mengi, yüzyıl başında İlhamî mahlasıyla şiirler yazmış olan III. Selim'den sonraki padişahların şiir ve edebiyatla hemen hemen hiç ilgilenmediğini; "böylece sarayın edebiyatla uğraşma geleneğinin dönem içindeki ömrünü tamamladığını" önerir (1994: 229). III. Selim'den sonra Osmanlı padişahlarının divan şiiri yazmadığı doğrudur ama edebiyatın diğer türlerine olan ilgileri sürmüştür. Dolayısıyla, Mengi'nin iddiası klasik şiir için geçerli olsa da saray, edebiyatın üretim ortamlarına etki etmeyi sürdürdüğü gibi padişahların ilgi alanları ve kamuoyunu şekillendirme politikaları da edebî türlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* başlıklı çalışmasında iktidarın halk şairlerine olan ilgisinin II. Mahmud döneminde görüldüğüne dair bir kanıt sunar. Âşık Dertli, II. Mahmud'un kıyafet reformu üzerine bir kaside yazmış ve saraydan iltifat görmüştür (1983: 854). Banarlı, "Osmanlı iktidarının halk arasında siyasî, içtimaî, askerî propagandaya lüzum gördüğü zamanlarda halk şairlerinden faydalanmaya başladığını" belirtir ve bu durumu "devrin yenilikleri arasında" sayar. Banarlı'ya göre, "Aynı sebeple Saray'dan tahsisât alan saz şairleri de olmuştur" (844). Mustafa Nihat Özön de *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Abdülmecid ve

Abdülaziz dönemlerinde sarayda otuz üç kadar âşık bulunduğunu belirtir (1934: 194). Bu âşık grubunun tıpkı klasik divan şairleri gibi kendi içinde hiyerarşik bir yapı oluşturduğu da bilinmektedir. Abdülaziz döneminin en ünlü âşıklardan biri olan Gedayî, saraydaki âşıkların “reis”idir (195).

Bunların yanı sıra Ermeni “aşuğ”larından da söz eden Özön, bu şairlerin en dikkat çekici özelliklerinin “adeta İslam zihniyetiyle hareket etmeleri ve naatler, İmam Hüseyin hakkında mersiyeler ve tasavvufî eserler yazmaları” olduğunu vurgular (196). Özön’e göre, aşuğlar arasında başta Bektaşilik olmak üzere tarikat mensupları bulunmaktadır. Bazıları Farsça şiirler de yazmış olan aşuğların İran edebiyatına vakıf olduğu anlaşılmaktadır (196). Özön’ün 19. yüzyıl Ermeni aşuğlarının başta gelenleri arasında saydığı Zekî (Sarkis Norliyan / Nurluyan) ile Harbî ve Mahcubî kardeşlere ait basma yapıta *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası*’nda rastlanmamıştır. Buna karşılık “Harabî” adına düzenlenmiş bir mecmua basılmıştır: *Yeni Mecmua. Gazel, Divan, Koşma, Tecnis, Şarkı, Kalender[i], Semai, Tecnis Maniler* (İstanbul,1878). Pertev Naili Boratav, asıl adı Ahmed Edib olan Harabî’nin (1858-1915) son dönem Bektaşî şairlerinin en ünlülerinden biri olduğunu belirtir (2000: 130). Zekî’nin aruzun yanı sıra hece vezniyle de yazdığı şiirleri bulunduğu bilinmektedir (Pamukciyan 2002: 328).

Ermeni harfli Türkçe şiir söz konusu olduğunda basılmış mecmualardan da söz etmek gerekir. Bunlardan bazıları “destan” derlemeleri olduğu

gibi bazıları da önceki örnekte görüldüğü üzere “şarkı” ve benzeri türde şiirlerden oluşur. *Mecmua-i Şairname ve Destan* (İstanbul, 1860), *Mecmua-i Şairname* (İstanbul, 1875) ve Kevork Mahlebcıyan’ın hazırladığı tarihsiz *Destanlar Mecmuası* gibi basımlar, halk edebiyatı şiir örnekleri arasındadır. Bunların yanında, çok sayıda Ermeni harfli şarkı derlemesi de basılmıştır. 1860’tan yüzyıl sonuna kadar yaklaşık otuz derleme yayımlanmıştır. Bunların arasında *Şarkılar Mecmuası: Şarkı, Gazel, Semayi, Koşma, Divan, Mani, Beste, Tecnis* (1865) gibi divan ve halk edebiyatı şiir türlerini içerenlerden başka çok sayıda kanto ve “nevicad” şarkı derlemesi de bulunmaktadır: *Nevicad Şarkılar* (1867); *Son ve Nadide Şarkılar*²; *Yeni Şarkılar Mecmuası: Yeni Yeni Şarkılar ve Yeni Yeni Kantolar*³. Buradaki örneklerin yanında sözü edilmesi gereken bir diğer “şarkı” örneği de Reteos Krikoryan tarafından Abdülaziz’in Avrupa gezisinden dönüşü için kaleme aldığı *Güfte-i Avdet-i Hümayun Sultan Aziz*’dir (1867).

Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları” başlıklı makalesinde, biri dışında Hasmik Stepanyan’ın kataloğunda yer almadığını bildirdiği (1993: 19) bazı derlemeleri tanıtmakta ve şiirlerden örnekler vermektedir. Stepanyan’ın bibliyografyasının bu çalışmada kullanılan yeni basımında (2005), Kut’un sözünü ettiği derlemeler bulunmakla birlikte bazı yapıtların künye bilgileri farklıdır. Ayrıca, bibliyografyaya on beş yeni derlemenin eklendiği anlaşılmaktadır. Kevork Pamukciyan da “Ermeni Harfli Türk-

çe Eski Bir Şarkı Mecmuası” başlıklı yazısında *Şarkılar Mecmuası*’nı (1865) tanıtmış ve mecmuada yer alan şiirlerin tümünün çeviri yazısını sunmuştur (1993).

Yunan harfli Türkçe şiirlerin de daha çok şarkı derlemeleri biçiminde basıldığı görülmektedir. 1830-1908 yılları arasında ortalama dört yılda bir olmak üzere hemen hemen düzenli aralıklarla yirmiden fazla şarkı derlemesi basılmıştır. Halk edebiyatı ürünleri olduğu anlaşılan bu derlemelerin 1908’den sonra basılmaması ilginçtir. Bunların bazıları Rumca ve Türkçe olarak çift dilli yayımlanmıştır. Bu yapıtların arasında özellikle Paskalya gibi Ortodoks bayramlarında düzenlenen kutlamalarda söylenen, bazıları açık bir cinsellik taşıyan aşk şarkıları bulunmaktadır. Bunlardan birkaç örnek sunmak gerekirse şu yapıtlardan söz edilebilir: *Nea Erôtika Asmata Hellînika kai Tûrkika* (Rumca ve Türkçe Yeni Aşk Şarkıları, İzmir, 1850); *Î İkhô Tis Kônstantinûpoleôs Periekhûsa Nea Asmata Erôtika, Asteia kai Othômanika* (İstanbul’un Yankısı: Rumca ve Osmanlıca Yeni Aşk ve Eğlence Şarkıları”, 1853); *O Diavolemenos Erôtas itoi Nea Asmata Erôtika, Periekhôn ta Eklektôteva Tragûdia Pros Diaskedasin tôn Neôn kai Neanidôn* (Baştan Çıkarıcı Aşk yani Genç Kızlar ve Erkeklerin Eğlenmesi için Yeni Aşk Şarkıları, 1866); *O Skandalôdis Erôs itoi Asmatia Erôtika kai Tina Tûrkika* (Zalim Aşk yani Türkçe Aşk Şarkıları, Patras, 1882).

İlginç bir örnek olarak Ermeni harfli iki derlemeyle hemen hemen aynı başlığı taşıyan *Türkçe Yeni Şarkı, Gazel, Tecnis, Maneler ve Yeni Şar-*

kiler, 1876’da İstanbul’da basılmıştır. Aynı yıl Fotios Papadopoulos’un çevirisiyle yayımlanmış *Yeni Şarkı* başlığını taşıyan Rumca-Türkçe bir yapıt daha bulunmaktadır. *Î Pandôra itoi Sullogî ek Tôn Neoterôn kai Îduterôn Eksôterikôn Melôn eis Tomûs Duô* başlıklı iki ciltlik derleme (1846) ise 8 beste, 76 şarkı, 11 Yörük semaî içermektedir. Ünlü Karamanlı yayıncı, gazeteci ve yazar Evangelinos Misailidis de Stavros Stavridis’in çevirisiyle 1896’da *Anadol Türkileri* başlıklı bir derleme yayımlamıştır.

Yunan harfli Türkçe şiir yapıtları arasında değinilmesi gereken derlemelerden biri de Düyun-ı Umumiye memurlarından Leon Zaganyaris’in *Güldeste*’sidir. Yapıt, 1895 yılında İstanbul’da Vlasios Filipidis Matbaasında basılmıştır. Bunun yanında, *Epanthûsa itoi Stikhoi Diaforoi, Akrostikhides, Ainigmata, kai Tina Othômanika Sarkia Meta Tôn Manedôn Autôn* başlıklı muamma, lugaz gibi çeşitli biçimlerde şiirler ve şarkılar içeren V. Aleksandros tarafından çevrilmiş bir derleme de bulunmaktadır (1847). Benzer bir resimli Rumca-Türkçe derleme de 1856’da basılmıştır: *Hô Helikôn Tôn Mûsôn, itoi Sullogî Diaforôn Poiîmatôn Hellinikôn te kai Othômanikôn Meta Katallilôn Eikonografiôn*. Bu yapıtların içeriği hakkında net bir bilgiye henüz sahip değiliz. Bununla birlikte, Osmanlı divan şiiri ve halk şiiri biçimlerini içeren bu derlemeler, Ortodoks Rumların ve Karamanlıların Türkçe şiire ilgisini göstermesi açısından önemlidir.

19. yüzyıl edebiyatını değerlendirirken divanlar ya da mecmualar gibi çok sayfalık yapıtlar kadar tek sayfa-

lık şiirlerin de önemli bir tür olarak sayılması gerekir. Bu yüzyılda sayısı 70'i geçen tek sayfalık şiir yayımlanmıştır. Bunların çoğunluğu “destan” başlığını taşıyan halk şiirleridir. Bunların konuları da genellikle güncel olaylara dayanır ve çok renkli başlıklarla yayımlanmışlardır. Çoğunlukla tek sayfa biçiminde basma yöntemi uygulanmış olmakla birlikte, bu tür yapıtların sayfa sayısı bazen 30'u bulmaktadır. Halk şiirlerinin yanı sıra divan şiiri örnekleri, şarkılar ve yeni şiir de bu biçimde basılmıştır. Bu çeşitlilik, uygulamanın yaygın olduğunu düşündürür. 1890'ların ikinci yarısından itibaren resimli basımlar da yapılmıştır. Tek sayfalık şiirlerin bir kısmı tarihsizdir. Bununla birlikte, konularından ya da şairlerinden yola çıkılarak bunların 19. yüzyılda basılmış olduğu anlaşılabilir.

Tek sayfalık şiirlerin başlıklarına bakıldığında yazıldıkları yılların gündemini işledikleri anlaşılmaktadır. Özellikle yangınlar, hastalıklar ve savaşlar, hakkında en çok şiir yazılmış konulardır. Bunların yanında sarhoşlar, “kocakarı”lar, gelin ve kaynaneler, borçlu ile alacaklılar, “zanpara”lar ve “züğürt”ler de bu şiirlerin konusu olmuştur. Kahveye ve “hanımların yaşmak ve feraceleri”ne düzülen destanlar bulunması dönemin kültürel yaşamının renklerini yansıtır. Asıl ilgi çekici olan bu tür şiirler kaleme almış şairler arasında Fıtnat ve Gülsüm gibi kadın şairlerin de bulunmasıdır. Buradaki Fıtnat'ın dönemin ünlü divan şairlerinden Fıtnat Hanım olup olmadığı araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Tek sayfalık şiirleri basılmış şairler arasında Abdülhak Hâmid, Ebüzziya Tevfik, Mehmed Emin (Yurdakul)

ve Namık Kemal de bulunmaktadır. Abdülhak Hâmid'in *Makber* adlı yapıtından bir şarkının, Mehmed Emin'in “Cenge Giderken” ve Namık Kemal'in “Vatan” şiirlerinin bu biçimde yayımlanması, şiir derlemelerinde de yer alan bu şiirlerin tek başına belli bir şöhrete sahip olduklarını düşündürür.

Şiirlerin basılma biçimleri de dikkat çekicidir. Şiirlerin çoğunluğunun büyük olasılıkla şairlerin kendileri tarafından bastırılıp dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, şiirlerin yaklaşık üçte birinde matbaa adı kayıtlıdır. Bazılarının yayıncıları da belirtilmiştir. Örneğin, şairi belli olmayan “Destan-ı Zafer”i Babıali Caddesi'nde 25 Numaralı Matbaa yani Kasbar Matbaası basmıştır. Yayıncısı da K. Faik, yani Kirkor Kayseryan'dır. Bu şiirin iki baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu dönemde bu tür şiirleri basmanın çok sayfalık yapıtlar kadar kârlı olduğu düşünülebilir.

Ermeni ve Rum cemaatlerinden şairler de bu türde şiirler yayımlamıştır. Ermeni Zeytuntsi'nin 1895'te Ermeni harfli basılmış 32 sayfalık *Zeytun Destanı* bunlar arasında sayılabilir. *Dasitan Güfte-i Nami* başlıklı 12 sayfalık bir şiir ve Dader Sargis Minasyan'ın *Destan Alafrangaya Modaya Müsrifliğe* başlıklı Halep'te Ermeni harfli basılmış 14 sayfalık şiiri tarihleri belirtilmemiş olmakla birlikte 19. yüzyıldaki basılı tekil şiirler arasında değerlendirilebilirler. Aynı biçimi sergileyen Yunan harfli şiirlere örnek olarak İncesulu Hacı Yoani'nin 1871'deki ünlü Beyoğlu yangını anlatan 58 dörtlükten oluşan tarihsiz basılmış şiiri gösterilebilir. *Cennetmekan Sultan Mahmud'un Destanı* başlığını

taşıyan Yunan harfli bir şiir de bulunmaktadır.

19. yüzyıl basılı Türkçe şiir yapıtları hakkındaki bu inceleme, basılı üretimin önceki dönemlerden daha geniş okur gruplarına hitap etmeye başlamasıyla klasik biçimlerle halk edebiyatı biçimlerinin kaynaşmaya başladığı karma yapıtların basıldığını göstermektedir. Sarayın himayesinin klasik şiirden edebiyatın diğer türlerine doğru yön değiştirmesinin bunda önemli bir etkisi olduğu öne sürülebilir. Bu durum, Osmanlı divan edebiyatını ve halk edebiyatını, özellikle başkentteki üretimin niteliğini göz önüne alarak yeni bir kuramsal zeminde tartışmayı gerektirebilir. Ayrıca, Türkçe şiir alanında ister klasik edebiyat, ister halk edebiyatı olsun, cemaatler arası güçlü bir etkileşimin varlığı da ortaya çıkmaktadır. Bu etkileşimin diğer türlerdeki yansımaları da dikkate değerdir.

B. Halk Hikâyeleri

Bu yüzyılda, temelde karşı cins aşkına dayalı halk hikâyelerinin basılmaya başladığı ve farklı cemaatlerin ortak edebiyat repertuarını oluşturduğu görülmektedir. Ortak yapıtları saptayabilmek amacıyla öncelikle en az sayıda üretimin gerçekleştirdiği Yunan harfli Türkçe metinlerden başlamak yerinde olur. 19. yüzyılda on dört adet Yunan harfli halk hikâyesi basılmıştır. Biri tarihsiz olmak üzere dört (1911'den önceki basımla beş) kez basılan *Âşık Garib Hikâyesi* 19. yüzyılda Yunan harfli Türkçe halk hikâyeleri arasında en çok okunanlardan biridir.

Bunu üçer basımla *Köroğlu* ve *Şah İsmail ile Gülizar*, birer basımla *Arzu ile Kamber* ve *Melik Şah* [ile

Güllü Hanım] izler. Meddah hikâyesi olarak da sınıflandırılan “Tayyarzade Hikâyesi”nin ve 1872’de İstanbul’da basılmış olan *Âşık Garib* ve *Köroğlu* hikâyelerinin Ermeniceden Rumcaya yapılmış çevirilerinden Türkçeye çevrilmiş olması, cemaatler arası etkileşimin yönünü ortaya koyması açısından dikkate değerdir. “Tayyarzade Hikâyesi”nin çevirmeni Zenop Deroyan’ın büyük olasılıkla Ermeni cemaatine mensup olması, durumu daha da karmaşıklaştırır. *Âşık Garib*’in bu basımında “Türküleri ile beraber” ibaresinin bulunması da yalnızca halk hikâyelerinin değil, türkülerin de ortak bir edebiyat ve kültür değeri taşıdığı bir kez daha gözler önüne sermektedir.

1890 yılında Atina’da kendisinden önceki basımların en kapsamlısı, en üstünü olduğu iddiasıyla⁴ basılmış olan *Köroğlu Hikâyesi*, her şeyden önce yüzyılın geç bir döneminde bile Atina’da bu tür yapıtların üretilmeye devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu, hem orada Türkçe okuyan bir grubun varlığına işaret edebilir, hem de İmparatorluğun Türkçe konuşan Rum tebaasının okuma gereçlerinin hâlen Atina’dan sağlandığını düşündürür. Misailidis’in ya da diğer Osmanlı-Rum yayıncıların halk hikâyelerine ilgi göstermemiş olması da ilginçtir. Ayrıca bu basımda hikâye, “Köroğlu’nun terceme-i halı” biçiminde tanıtılmıştır. Genellikle biyografiler için kullanılan bu ifade, Köroğlu’na gerçekçi bir kişilik atfettiği gibi, kumaca anlatıyla yaşamöyküsünün sınırlarının belirsizliğini de göstermektedir.

“Ponsyanos Kayser” ile ilgili iki hikâyenin, Necdet Sakaoğlu’nun halk hikâyeleri arasında saydığı (1985: 38) “Yedi Âlimler” olarak bilinen masal-hikâyenin Rum versiyonu olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikâyelerin Arapçadan çevrilmiş ve Atina’da basılmış olması dikkate değerdir. Bunların metinlerinin karşılaştırmalı incelemesi hem halk hikâyelerinin yayılma ve değişme yollarını, hem de geleneksel anlatıların farklı cemaatler tarafından alınılanışını göstermesi açısından Türkçe halk edebiyatı çalışmalarına önemli katkılarda bulunabilir.

A. Pneumatikas tarafından yazılmış güzel Melpomeni ile ikiyüzlü âşık Nikolakis’in tutkulu aşklarının hikâyesi, tam olarak bir halk hikâyesi sayılmayabilir ya da T. Abdî’nin halk ağzından derlediği (Gökalp Alpaslan, 2000; Özön, 2009: 127) *Sergüzeşt-i Kalyopi* (1873) gibi bir halk anlatısı olabilir. Bu yapıtın konusu ve şarkılarla birlikte basılmış olması halk hikâyelerine çok yakın bir özellik sergilemektedir. Bu durum, Rum cemaatine özgü halk anlatılarının olabileceğini gösterdiği gibi modern kurmacanın gelişim aşamalarında halk anlatılarının biçim özelliklerinin etkili olduğunu da ortaya koyabilir.

Ermeni harfli Türkçe basılmış halk hikâyeleri daha geniş bir repertuar sergilemektedir. Yunan harfli Türkçe halk hikâyeleri ile ortak olan Ermeni harfli metinler arasında, “Yedi Âlimler Hikâyesi”nin yüzyıl başında basılmaya başlandığı gözlemlenebilir. İlginç olan nokta, bu hikâyenin Latince’den çevrilmiş olmasıdır. Hikâyenin

1881 baskısında ise çevirmen, Ermeni harfli Türkçe romanlar da yazmış olan Viçen Tilkiyan’dır. Tilkiyan’ın kaynak metninin dili belirtilmemiştir⁵.

“Âşık Garib Hikâyesi”, Ermeni cemaati arasında da çok tutulan halk anlatılarının başında gelmektedir. 1860’tan itibaren basılmaya başlanan yapıt, Ermeni harfli olarak 1910, 1922 ve 1924’te de birer baskı yapmıştır. Bu hikâyenin İstanbul’un yanı sıra, o dönemde Rus egemenliği altında olan, Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı Gümrü’de de basılmış olması kayda değerdir. Köroğlu, Şah İsmail ile Gülizar Hanım, Tayyazade, Arzu ile Kamber ve Melikşah ile Gülli Hanım hikâyeleri en çok basılma sırasına göre Yunan harfli metinlerle ortak diğer halk anlatılarıdır. Aynı sırayla, Âşık Kurbanî, Ferhad ile Şirin, Kerem ile Ashı, Leyla ile Mecnun, Zeycan ile Esmen, Tahir ile Zöhre, Âşık Ömer, Derdi Yok ile Zülfi Siyah, Hurşid ile Miri, Mah-i Firuz ile Raz-ı Nihan hikâyeleri ise Yunan harfli basılmamıştır. Bunlar, Ermeni cemaatinin Müslüman Türk cemaatiyle diğerlerinin yanında paylaştığı halk hikâyeleridir. *Cahd ile Bahtın Murazası yahod Ayneli Tasa Gönül Veren Kız*’ın (1889) ise Ermeni cemaatine özgü bir halk anlatısı olması muhtemeldir.

Ayrıca, yalnızca Ermeni harfli basılan meddah anlatıları da bulunmaktadır. “Kız Ahmed Efendi” ve “Hacı Vesvese” adındaki meddahların Ermeni cemaatinde epey popüler olduğu görülmektedir. *Meşhur Meddah Kız Ahmed Efendi’nin Rivayet Ettiği Kapucubaşı Hikâyesi* (1871) ve *Meşhur*

Meddah Kız Ahmed Efendi'nin Rivayet Ettigi Lüleci Ahmed'in Menkıbesi (1872) başlıklı yapıtlar yalnızca Ermeni harfli basılmıştır. Benzer şekilde, "Hacı Vesvese'nin Meddah Hikâyesi" (1871) ve "içinde her türlü maceranın bulunduğu" bir *Meddah Kitabı*⁶ da Ermeni harfli yayımlanmıştır. *Meddah Kitabı*'nın ikinci baskı olduğu kaydedilmiştir. Dolayısıyla, bu dönemde daha çok sayıda Ermeni harfli meddah anlatısının basılmış olabileceği akla gelmektedir.

Ermeni harfli Türkçe halk anlatılarının büyük çoğunluğunun Türkçeden çevrildiği görülmektedir. Stepanyan'da (2005), halk arasında yaygın olan masallardan *Derdi Yok ile Zülfüsiyah*'ın yazarı olarak kaydedilmiş olan Hovhannes Deroyents Çamurciyan (1801-1888), büyük olasılıkla metnin çevirmenidir ya da yayıncısı olduğu için metne adını yazmıştır. Tayyazade hikâyesinin çevirisinin ise Müslüman Türk Ali Bey ile Ermeni Hagop Vardovyan'ın işbirliğiyle gerçekleştirilmiş olması dikkate değerdir (1872).

19. yüzyılda iki yüzden fazla Arap harfli Türkçe halk anlatısı basılmıştır. Burada anılan ortak hikâyeler dışında yalnızca Müslüman Türk cemaatine özgü olan halk anlatıları da bulunmaktadır. Billûr Köşk ile Elmas Sefine, Gül ile Sitemkâr, Hüsrevşah ve Gülbanu, Kâmilül-kelam [ve Banu Cihan], Mahmud ile Elif, Seyfü'l-mülûk ve Padişah Asım Bin Safvan, Varaka ile Gülşah hikâyeleri, Müslüman Türklerin rağbet gösterdiği aşk konulu halk anlatılarıdır. Bunların yanında İslam ulularının yaşamlarının konu edinil-

diği Ebu Ali Sina (Gencine-i Hikmet), Hatem-i Taî ve Ebu Eyyub El-Ensârî hikâyeleri de basılmıştır. "Züleyha ile Yusuf Aleyhisselam" ve "Tevellüd-i İskender-i Zülkarneyn ve Belkıs Süleyman Aleyhisselam" hikâyelerini her iki türde de sınıflandırmak olasıdır. Ayrıca Yusuf Ahmed ve Bozoğlan hikâyesi gibi Çağatay Türkçesine ait anlatılar, Şahmaran gibi Arap, İran ve Türk ortak edebiyat geleneğinden masalsı anlatılar ve Uğru ile Kadı hikâyesi de birkaç kez basılmıştır. Bunlara *Hançerli Hikâye-i Garibesi* (1852), *Hikâye-i Cevrî Çelebi* (1872), *İki Biraderler Hikâyesi* (tarixsiz), *Letaifname* (1852), *Meşhur Tıflî Efendi ile Kanlı Bektaşın Hikâyesi* (1882) gibi "Tıflî hikâyeleri" (Sayers 2005) de eklenebilir.

Anlatıların basımında cemaatler arasında bir öncelik aramanın yararsız olduğu söylenebilir. Âşık Garib hikâyesi önce Arap harfli basılmışken (1852), Köroğlu'nun ilk basımı 1865'te Ermeni harfli olarak yapılmıştır. Melik Şah hikâyesininse ilkin Yunan harfli yayımlandığı görülmektedir (1871'den önce). Yeni yapıtların bulunması bu sıralamaları değiştirebileceği gibi anlatıların sözlü kültür kaynaklı olması bir köken arayışını anlamsız kılmaktadır. Bunun yerine, bu anlatıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halkların ortak edebî ve kültürel zenginliği olduğu vurgulanmalıdır.

C. Folklor ve Roman

Bütünlüklü bir değerlendirme sunmak amacıyla sözlü kültür geleneğine dayanan halk anlatılarının konu ve teknik açısından Osmanlı romanı-

na etkisine değinmek yararlı olacaktır. Bazı edebiyat tarihçileri ve araştırmacılarınca erken dönem Osmanlı romanının teknik zayıflığı olarak yorumlanan bu etkileri farklı bir bakış açısıyla sözlü gelenek mirasının modern kurmaca türlerde yeniden üretimi olarak görmek olasıdır.

19. yüzyıl erken dönem yazılı anlatılarında sözlü kültür etkilerini derinlemesine irdeleyen Gonca Gökalp Alpaslan'ın çalışması, *Akabi Hikâyesi* (Ermeni harfli Türkçe) ve *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-ı Cefakeş* (Yunan harfli Türkçe) gibi gayrimüslim yazarların yapıtlarını da içeren ender araştırmalardan biridir. Gökalp Alpaslan, 1796-1876 yılları arasında yazılmış on altı yazılı anlatıya odaklandığı bu çalışmasında Osmanlı'da ilk roman örneklerinin bir sentez sunduğunu savunur: “[S]özlü kültür bakımından son derece zengin bir dağarcığa sahip olan Türk edebiyatı, ilk yazılı anlatılar için güçlü bir ilham kaynağıdır [...] Türk toplumsal hayatında gelenekle yenilik nasıl birleştirse, XIX. yüzyılın ilk ürünlerinde de sözlü kültürle Avrupa edebiyatından gelen etkiler öyle birleşmiştir” (2002: 949).

Düşünülmesi gereken bir diğer önemli nokta, sözlü kültür anlatılarının basılarak okunmaya başlamasıyla oluşan algı dönüşümüdür. Yazmada çok daha az nüshayla sabitlenen anlatılar büyük oranda gösterime (performans) dayalı biçimde yaşamını sürdürürken basılı üretim, gösterimin gerçeklik boyutunu taşımayan bir metnin yayılmasını sağlamıştır. Bu görüşü, gösterimin öğelerini göz önün-

de bulundurarak saydamlaştırmak olasıdır⁷. Bir anlatıcının dinleyiciyle etkileşimli biçimde anlattığı hikâyede geleneksel metin kadar anlatıcının kendi deneyimi ve dinleyicinin sunulan yoruma verdiği karşılıklar da önem kazanır. Hikâye anlatıcılarının dinleyici grubuna göre üslupta ya da metinde değişiklikler yaptığı bilinmektedir. Benzer bir durum, Karagöz ve meddah hikâyeleri için de söz konusudur. Ayrıca, anlatıcının sapmalar yoluyla anlatım olayına kattığı kişisel deneyim, gösterimin anlatılan hikâyeye ne kadar olağanüstü motifler taşırsa taşırsın gerçekçi ve güncel bir boyut kazanmasını sağlar.

Basılı metinde ise her gösterimi biricik kılan bu gerçeklik boyutu yoktur. Bu durumda anlatı masallaşır; ya da âşğın kendi macerasını anlattığı yapıtlar, otobiyografik bir boyut kazanır. Buna karşılık basılı üretim biçimi, anlatının değişik coğrafyalarda yaşayan farklı toplumsal sınıflardan okurlara ulaşmasını sağlar. Hikâyenin okunması, okurun kişisel deneyimine dönüşür. Başka bir deyişle, topluluk gösterimi, tekil bir zihinsel gösterim tarafından ikame edilir. Bu okuma deneyiminin modern okuma olduğunu söylemek olasıdır. Bu biçimde okunmak için üretilen tür de başta roman olmak üzere modern kurmacadır.

Bununla birlikte, 19. yüzyılda basılı metinlerin ve süreli yayınların topluluk gösterimi biçiminde tüketildiği de görülmektedir. Okuryazar oranının düşük olması kadar toplumsal alışkanlıkların da bunda etkili olduğu söylenebilir. Örneğin, yüzyılın erken

bir döneminde basılan bazı yapıtlarda okuyanlar kadar dinleyenler de göz önünde bulundurulmuştur:

**SİMEON TEOLOGOS DEYİLEN
KİTAP**

*Bu kitapta Simeon Teologos Pederimizin
bireks [biraz] logosları var
Birkaç logos ta Hrisostomos Pederimizin
var*

*Hayos Anastasios ve Hosios Efrem
pederlerin de birer logosları var
Gayetten lazettidir okuyana ve
diğneyene (1815)*

**BU ALTINOLUK AYILAN [ANGILAN]
KİTAPTA**

*Bazı Martirosların ve Hosiosların
nakliyetleri
Hristos için çektikleri garyetler
beyandır*

Diğneyene ve okuyana çok tatlıdır
(1815, 1871, vurgular bana ait)

Gezgin Charles MacFarlane'nin 1828'de İstanbul'a yaptığı gezisini kaleme aldığı *Constantinople in 1828* başlıklı yapıtında da şu gözlemi buluruz: "İzmir'de ve Boğaz'da sık sık yüksek sesle okuyan birinin etrafında toplanmış ilgiyle dinleyen bir kalabalık görmüşümdür" (alıntılanan Strauss, 2009: 258.94).

Sonuçta, basılı kültür, klasik şiirde olduğu gibi sözlü anlatıların da üretim ve tüketim biçimlerini etkilemiş, değiştirmiştir. Modern okur davranışının da basılı üretimin gelişmesiyle koşut olarak yerleşmeye başladığı öne sürülebilir. Bununla birlikte, okuma ve dinleme alışkanlıklarında ani bir dönüşüm yerine zamana yayılmış, birbirine koşut biçimde varlığını sürdüren, mutlaka artzamanlı bir özellik

sergilemesi gerekmeyen değişimler yaşanmıştır. Okuma davranışının okurun modern türlerle aşinalığı, eğitim düzeyi, yabancı dil bilgisi gibi birçok sosyokültürel etkenle biçimlendiği de anlaşılmaktadır. Johann Strauss, bazı Müslüman yazarların okuduklarından yola çıkarak ortak bir "kanon"un varlığından söz eder. Fatma Aliye, Halide Edip ve Ziya Gökalp'in özellikle başlangıç döneminde okudukları yapıtlar arasında halk anlatılarının bulunduğunu saptayan Strauss, bu yapıtların "gayriciddi" bulunduğunu da gözlemler:

"Türk milliyetçiliğinin babası sayılan Ziya Gökalp de (1875-1924) yedi yaşındayken *Şah İsmail ve Âşık Kerem* hikâyelerini çok sevdiğini kaydetmiştir. Ne var ki, bu tür yapıtların okunması halk edebiyatı ve folklorla hiç ilgi duymayan, diğerlerinden daha fazla Batılılaşmış 19. yüzyıl Osmanlı aydınlarının kaçındığı bir şeydi. Bir arkadaşı, Gökalp'e bu aşk hikâyeleri yerine daha ciddi kitaplar okumasını önermiştir. Bunun üzerine Gökalp, şiir, roman, edebiyat kitapları ve nihayet bilim ve felsefe yapıtları okumaya başlamıştır" (2009: 226).

Okunan yapıtlar arasında bu kadar pürüzsüz bir hiyerarşi olup olmadığını belirlemek için daha çok araştırma gerekmele birlikte geleneksel hikâyelerin basılarak yayılmasının bireysel okuma deneyiminin, dolayısıyla roman okuma kültürünün yerleşmesi yolunda bir geçiş aşaması yarattığını söylemek olasıdır. Ayrıca, bu okuma listesinin Gökalp'te halk edebiyatı ürünlerinin geçilmesi gereken basit bir ilk aşama olarak etki bırakmadığı, bugün gelinen noktada son derece aşıkârdır.

NOTLAR

- 1 Basılı kültür hk. bk. Eisenstein 1991, Ong 2007, Sanders 2010.
- 2 Kayıtlara göre, 1885-1893 yılları arasında İstanbul'da çoğunluğu Mihran Papazyan tarafından basılmış olan bu serinin on sekiz cildi (kita) bulunmaktadır. Stepanyan'a (2005) göre, bazı kitalar birlikte basılmıştır.
- 3 Derleyen ve çeviren: Garbis H. Balamudyan. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1899.
- 4 "Gayetle meraklı olan işbu risalede Köroğlu'nun terceme-i hali temamiyle münderic olup bu ane kadar tab idilenlere müreccahdır".
- 5 Tilkiyan hakkında bir düzeltmeden söz etmek yerinde olur. *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası*'nda Stepanyan'ın bibliyografyasının 1985 basımına dayanarak Tilkiyan'a ait *Yedi Dilberler* başlıklı bir künye bulunmaktadır. Stepanyan bu künyeyi 2005 tarihli bibliyografyasından çıkarmış; yerine aynı yıl, aynı matbaada yayımlanmış olan Tilkiyan'ın çevirdiği *Yedi Alimler Risalesi*'ni eklemiştir.
- 6 1873, "Derun-i Kitapta Her Nev Menkibe Mevcuddur".
- 7 Performans kuramı hk. bk. Başgöz 2002 ve Foley 1995. Ayrıca bk. Başgöz 1998a ve 1998b.

KAYNAKÇA

- Ayaydın Cebe, Günil Özlem. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik". Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2009.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar*. Cilt 2. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Boratav, Pertev Naili. *İzahlı Halk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.
- Eisenstein, Elizabeth L. *The Printing Press as An Agent of Change*. Cambridge ve diğer: Cambridge University Press, 1991.
- Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)*. CD. Ankara: Millî Kütüphane Başkanlığı, 2001.
- Gökbalp Alpaslan, Gonca. "XIX. Yüzyıl Türk Romanında Açık Deniz Yolculukları, Ada İmgesi ve Akdeniz". *Zarf* (KKTC-Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü dergisi) 1 (2000): 3-27. Metafor Yazı. İnternet. 5 Ekim 2005. <http://www.formatd.net/metafor/yazi/11120r_xixyy_turk_romani.htm>

- . *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatılarında Sözlü Kültür Etkileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Kut, Turgut A. "Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları". *Müteferrika* 1 (Güz 1993): 19-43.
- Mengi, Mine. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi: Edebiyat Tarihi-Metinler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1994.
- Oğuz, Öcal M. "Araştırmaların Tarihi". *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ed. M. Öcal Oğuz. Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2004. 31-68.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlü Teknolojileşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Bannan. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- [Özön], Mustafa Nihat. *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. baskı. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Özön, Mustafa Nihat. *Türkçede Roman*. Yay. haz. Alpay Kabacalı. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Pamukciyan, Kevork. "Ermeni Harfli Türkçe Eski Bir Şarkı Mecmuası". *Müteferrika* 1 (Güz 1993): 51-55.
- . *Biyografileriyle Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Sakaoğlu, Necdet. "Halkın Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları". *Tarih ve Toplum* 3.[18] [Haziran 1985]: 37-39.
- Sanders, Barry. *Öküzün A'sı: Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*. Çev. Şehnaz Tahir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Sayers, David. Selim. "Tıfı Hikâyelerinin Türsel Gelişimi". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2005.
- Stepanyan, Hasmik A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1717-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.
- Strauss, Johann. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu? (19.-20. Yüzyıllar)?" Çev. Günil Ayaydın Cebe. *Kritik* 3 (Bahar 2009): 205-65.
- Ziya Paşa. "Şiir ve İnşa". *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II: 1865-1876*. Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993. 45-49.